

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ҚИШЛОҚ ВА СУВ ХЎЖАЛИГИ ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ ИРРИГАЦИЯ ВА МЕЛИОРАЦИЯ ИНСТИТУТИ

«Экология ва сув ресурсларини бошқариш» кафедраси

**«Сув ресурслариданмукаммал фойдаланиш»
фанидан**

МУСТАКИЛ ИШ

**МАВЗУ: ЧОРВАЧИЛИК МАЖМУАЛАРИДА СУВДАН
ФОЙДАЛАНИШ**

**Бажарди: СХБИ факултети 2 босқич 1 груп талабаси Азизова Д.А.
Текшириди: Техника фанлари доктори, профессор Салохиддинов А.Т.**

Тошкент –2017

МАВЗУ: ЧОРВАЧИЛИК МАЖМУАЛАРИДА СУВДАН ҚАНДАЙ МАҚСАДЛАРДА ФОЙДАЛАНИЛАДИ?

Режа:

Кириш

- Яйлов чорвачилигига сувдан фойдаланиш мақсадлари
- Оғилхона чорвачилигига сувдан фойдаланиш мақсадлари
- Чорвачиликта сувдан фойдаланишини такомиллаштириш ва сувдан оқилона фойдаланиш

Хулоса

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

КИРИШ

Чорвачилик соҳаси иқтисодий ва ижтимоий ҳаётда муҳим аҳамиятга эга. Иқтисодиётнинг ўтиш даврида кўплаб тармокларда ишлаб чиқариш ҳажми камайиб, одамларнинг қўшимча даромад олиш имкониятлари чекланган мураккаб йилларда ушбу соҳа қишлоқ жойларда аҳоли фаровонлиги даражасини барқарор сақлаб туришга салмоқли ҳисса қўшди. Чорвачилик қишлоқ аҳолиси учун озиқ-овқат ва даромад олишнинг муҳим манбаига айланди. Бозор иқтисодиёти механизмлари фаоллашиб, озиқ-овқатга талаб ортиб бораётган ушбу кунда мазкур соҳа самарадорлигини ва ракобатдошлигини янада ошириш вазифаси муҳим аҳамият касб этади. Ем-хашак базасини янада мустаҳкамлаш, чорва моллари ва паррандаларни ҳар хил сервитамин озиқлар билан йил мобайнида узлуксиз таъминлаш бу тармоқни жадал ривожлантиришнинг асосий вазифаларидан хисобланади.

Ғаллачилик, мевачилик, сабзавотчилик, пахтачилик ва боғдорчилик каби соҳаларни ривожланиши чорвачиликни равнақ топиши учун ижобий аҳамиятга эга. Чунки ғаллачиликда етиштириладиган дон маҳсулотлари ва ғалла экинлари пояси чорва моллари учун қимматли озиқ хисобланади. Мевачилик ва сабзавотчилик чиқиндилари ҳар хил ҳайвонлар учун серсув ва сервитамин озиқ сифатида фойдаланилади. Пахтачиликда чигит кунжараси, шулха, ғўзапоя кабилар чорва моллари учун тўйимли озиқ хисобланади ва хоказо.

Ҳозирги вақтда чорвачилик энг сертармоқ соҳалардан бири ҳисобланади. Унинг асосий тармоқлари: қорамолчилик, қўйчилик, эчкичилик, чўчқачилик, паррандачилик, йиқилчилик, туючилик, қуёнчилик, асаларичилик, ипакчилик бўлса, сўнгги йилларда унинг таркиби янги тармоқлар: мўйнабоп ҳайвон турлари, кўл балиқчилиги ва ҳоказолар билан бойитилмоқда.

2013 йил якунларига кўра юртимизда чорвачилик 2000 йилга нисбатан 7.4 фоизга ўсган.

Бугунги кунда чорвачиликкни йўналишда ривожланмоқда, яънияйлов чорвачилиги ва оғилхона (чорвачилик мажмуалари) чорвачилиги.

Яйлов чорвачилигига сувдан фойдаланиш мақсадлари

Чорвачилик учун ишлатиладиган сувни сифати “Чорвачиликда сув истеъмол қилиш ва оқова сув чикаришни йириклиштирилган меъёрлари ва қишлоқ аҳоли яшаш пунктларини марказлаштирилган сув таъминоти тизими”да келтирилган талабларга тўлиқ жавоб берадиган сифатдаги сув бўлишини талаб қиласди. Тоза ичимлик суви тиник, рангсиз, хидсиз, мазасиз ва қасаллик қўзғатувчи бактерияларсиз бўлиши керак. Сув ҳарорати йил давомида мумкин қадар бир текис бўлиши мақсадга мувофиқдир. Жумладан, чорвачиликни маҳсулдорлигини ошириш учун энг қулай ҳарорат 7-12°C оралиғидадир.

СХМ қатнашувчилари (халқ хўжалиги тармоқлари)	Сувга бўлган талаб											
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Чорвачилик (яйлов ва оғилхона)												
Балиқчилик хўжалиги												

Яйлов чорвачилиги СХМни сув истеъмолчи гурӯхига мансуб бўлиб сув билан биринчи навбатда таъминланади.

Яйлов чорвачилигига сув қўйидаги мақсадларда ишлатилади:

- + чорвадорларнингхўжалик сув таъминоти учун
- + чорвани суғориш ва чўмилтириш учун
- + қиши мавсуми учун ем-ҳашак тайёрлаш мақсадида кичик ерларни суғориш учун.

Чорвачиликфермаларивакорхоналардасувистеъмолимъери ВСН-33-2.2 ва ОНТП-1-77 буйича кабул иклиниади.

Кучаларгасувсепишвакукаламзорларнисуғоришмъери СНиП 2.04.02-84да келтирилади.

Сув сарфи ўзгаришини ҳисобга олган ҳолда чорвачилик фермаларида суткалик тенгсизлик коеффициент ўрнатилган. Ушбу кўрсаткич 1,3 га тенг.

Масалан, чорвачилик фермасида ҳисобланган суткалик сув сарфи норма бўйича 30 куб.метрни ташкил қиласа, суткалик коеффициентни 1,3га

күпайтирилса 39 куб.метрни ташкил этади. Бундан фермани тинимсиз сув билан таъминлашда сув билан таъминловчи насос қурилмаси керак бўлади.

Бир ҳайвон учун тўғри келадиган суткалик сув сарфи

Ҳайвон тури ва гурухи	Сув меъёри (в л)			
	Фермер хўжаликларида		Яйловларда	
	Қувурлар орқали	Қувурларсиз	Сув ресурслари етарли бўлганда	Ярим чўл районларда
Йирик шохли қорамол Сигирлар: Кўлда соғиладиган Машинада соғиладиган Соғилмайдиган Буқалар Бузоқлар 4-6 ёшдаги 2 ёшгача бўлган	90* 115 60 60*** 20** 35	70* 95 50 50*** 18** 30	60-70 - 50 50 - 35	50-60 - 45 45 - 30
Чўчқалар Урғочи чўчқалар Эркак чўчқалар 4 ойликдан катта ёшдаги Боқувдагилар Боқувдан чиқарилган	100 45 25 25 15	75 40 15 15 10	40-50 30 15 - 10	- - - - -
Қўйлар ва эчкилар Катта ёшдаги қўй ва эчкилар 1 ёшгача бўлган	8-12 5	6-8 3	6-8 3	3 3
Отлар Ишчи ва миниладиган отлар Урғочи отлар Янги туғилган тойчоқ	60 80 40	40 75 40	50 - 35	40 - 30
Қуйонлар ва мўйналилар Қуйон, норка Тулки, шимол тулкилари	3 3	3 3	- -	- -
Қушлар Товуқлар Индюклар Ўрдаклар Ғозлар Ёш-жўжалар, 5-6 ойгача бўлган индюклар, 2,5 ойгача бўлган ўрдак ва ғозлар	1,00 1,00 1,75 1,75 0,50-0,80	0,50 0,75 1,25 1,25 0,50-0,80	- - - - -	- - - - -

Эслатма:

* 15 литр иссиқ сув

** 2 литр иссиқ сув

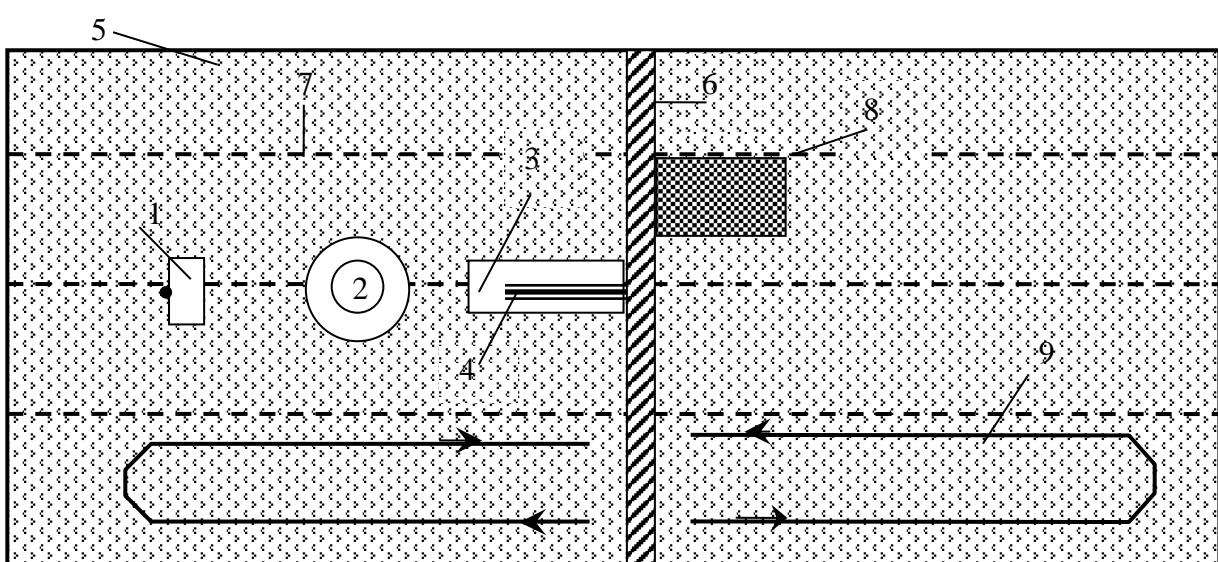
*** 5литр иссиқ сув

Чорвачилик фермалари (парранда, қорамол, от, күй) ишлатаётган мейёрларга биноан ичимлик сув билан таъминланиши зарур.

Яйловлардаҳайвонларнисувбилаңтаъминлашучунмаксуссуғоришпунктлар и «сувлоқ»ларташкил этилади. Сувлоқларсуволиши, тозалаши, йиғишиншоотларинивасуғоришмайдониваохурлариниўзичигаолишимумкин. Амалдасувлоқхудуднингмарказидажойлаштирилади.

Бунданташқаримаданийлаштирилганяйловлардачорвамолларниниузоқвақт биржойжаниккинчисигакўчмасданбоқишимкониятиваўзнавбатидадоимий шашжойибўлгануйлардаишчиваҳизматчиларгаяхшироқмаданийшароитяра тибберишимкониятиҳамтуғилади. Бу

эсаҳамсамарадорликниҳамиқтисодийбарқарорликнитаъминлашгаёрдамбер ади.

Ҳайвонларнисуворишпункти (сувлоқ) чизмаси

1 – сувманбаи, 2 – резервуар, 3 – ҳайвонларнисуворишмайдони (сувлоқ)

4 – ҳайвонларнисуворишохури, 5 – яйловбўллаги, 6 – чорвайўли

7 – яйловбўлакчаси, 8 – қўтон, 9 – чорванингўтлашвақтидагиҳаракатийўналиши

Оғилхона чорвачилигида сувдан фойдаланиш мақсадлари

Оғилхона чорвачилиги СХМни сув истемолчи гурухига мансуб бўлиб сув билан биринчи навбатда таъминланади.

Оғилхона чорвачилигидасув қуйидаги мақсадларда ишлатилади:

- чорвадорларни хўжалик сув таъминоти учун;
- чорвани суғориш ва чўмилтириш учун;
- тайёр маҳсулот ишлаб чикариш, идишларни ювиш учун;
- гўнгни сув билан ювиб мажмуадан чикариш учун;
- ҳудудни кўкаламлаштириш ва ўт ўчириш мақсадлари учун.

Оғилхона чорвачилигига чорва молларини сув истеъмол қилиш ва оқова сув чикариш меъёрлари ҳамда сувни сифатига талаблари қуйидагича:

Чорватурл ари	Ифлословчимоддалар, г/сут 1 чорвага					
	Сузибюрувчимод далар	КББ М (БП К)	Азот- аммони й бирикм аси	Фосф ор	Хлорид лар	Қатт ик колд ик
Й.Ш.К.	4530	530	180	45	18	700
Бузоқлар	3680	416	92	27	8	500
Отлар	3850	452	161	39	16	500
Тойлар	3520	409	95	30	9	350
Чўчқалар	405	113	27	9	6	120
Чўчқачала р	203	67	19	6	4	75
Қушлар	27	7	1.6	1.4	3	10
Қўйлар	-	-	-	-	-	180

Чорвачилик фермалари (парранда, қорамол, от, қўй) ишлатаётган меъёрларга биноан ичимлик суви билан таъминланиши зарур. Фермаларгасувниминерализацияси 1 г/л ваумумийқаттиқлиги 7 мг экв/л дан каттабўлгансувданфойдаланилади. Бунданташқари, сувни ранги, ҳиди, ҳароратиҳисобга олинади ва 8-15°C сисувданфойдаланишгарухсатэтилади.

Автомат сув билан таъминланувчи чорвачилик мажмуаларида чорва одатда 12дан 21 марта гача сугорилиши мумкин. Автомат бўлмаган мажмуаларда эса суткасига 3 марта.

Сигирлар одатда озиқланиб булғанларидан сўнг сувни истеъмол қиласидилар. Сигирларга қишида иликроқ сув бериш уларнинг сут беришини кўпайтиради. Улар га биринчи маротаба сув берилиганда 25°Сли 10-12 л. (0,85%)ли сув бериш мақсадга мувофиқ. Кейин ҳар 1,5-2 соатда 18-20 оСли сув бериш лозим. Кўпинча сувга кепак қўшиб берилади. 1 челак сувга 2-3 кг. Кун охирида сигирни соғищдан олдин уларга сув берилади.

Отларга ишдан 30-40 минут кейин сув бериш лозим. Шунда улар хашакни яхши истеъмол қилишади. От сувни тез ичмаслиги учун чекак ичига пичан хам солинади. Уюргаги отларга ёзда суткасига 3 марта, куз ва Қўйларга баҳорда ўсимликлар вегетатсияси кайтида одатда суткасига 2-3 маротаба сув берилади. Ёзда эса кун иссиқлигига қараб сув берилади. Хомиладор қўйларга совуқ ойларда суткасига 3-4 маротаба $20-25^{\circ}\text{Сли}$ сув берилади. баҳорда 2 марта, қишида эса 1 маротаба кун ўртасида сув берилади.

Меърий хужжатлар рухсат этилган кўрсаткичлар

Истеъмол-чилар	Қуруқ қолдик, мг/л	Хлоридлар	Сульфатлар	Умумий қаттиқлик, мг ЭКВ/л
Каттаёшҳа йвонлар	2400	600	800	18
Ёшҳайвон лар	1800	400	600	14

Чорвачиликда чорва молларини ем-хашак билан таъминлаш муҳим ахамиятга эга. Амалдаги «Фермер хўжалиги тўғрисида”ги қонунга мувофиқ чорвачилик маҳсулоти етиштиришга ихтисослаштирилган фермер хўжалиги камида 30 шартли бош чорва моли бўлган тақдирда ташкил этилади. Фермер хўжалигига ижарага бериладиган ер участкаларининг энг кам ўлчами бир шартли бош чорва молга дисобланганда Андижон, Наманган, Самарканд, Тошкент, Фаргона ва Хоразм вилоятларида суғориладиган ерларда камида 0,3 гектарни, бошка вилоятлар ва қоракалпогистон Республикасидаги суғориладиган ерларда камида 0,45 гектарни, суғорилмайдиган (лалмикор) ерларда эса камида 2 гектарни ташкил этади.

Бугунги кундаги экологик маммолар ва сув танқислигини ҳисобга олган ҳолдағузани суғоришда қатор орасига плёнка, сомон ёки компост тўшаб суғориш усуслари ишлаб чиқилиб, кенг синовлардан ўтказилди. Бунда Ўзбекистон пахтачилик илмий-тадқиқот институтининг ҳиссаси жуда катта. Улар қатор орасига плёнка тўшаб ғўза суғорилганда 30-40% сув тежалиб, ҳосилдорлик 5-10 ц/га, сомон ёки компост тўшаб суғорилганда эса 25-30 % сув тежалиб, 3-4 ц/га пахта ҳосили ошиши тадқиқотларда аниқладилар.

Курсатгичлар	Оддий эгатлаб сугориш	Қатор оралатиб сугориш	Дискрет усулида сугориш	Томчилат иб сугориш	Ғұза қатор ораларини қора полиэтилен плёнка билан мульчалаб сугориш	Ғұза қатор ораларини кузги буғдой сомони билан мульчалаб сугориш
Мавсумий сугориш меъёри, м3/га	5500	4500	4000	2400	3000	3500
Сугориш сони, марта	5	6	5	10	6	6
Иқтисод қилинадиган сув, %	-	18,2	27,3	56,4	45,5	36,4
ФИК, %	0,75	0,90	0,90	0,95	0,97	0,96
Хосилдорлик, ц/га	30,0	33,0	37,0	40,0	45,0	38,0
Қатор орасига ишлов бериш сони + эгат олиш, марта	8-9	7-8	8	3	4	4
Сугориш усулларини қопланиш муддати, йил	1	1	1	3-4	1	1

Чорвачиликда ёнғин ҳавфсизлиги унинг фермер раҳбарлари, фермадаги масъул шахслар жавоб берадилар. Ёнғинга қарши тадбирларни ишлаб чиқаришда назорат қилишда ва бажаришда күнгилли ўт ўчириш дружинлари ва хизматчилар иштирок этадилар. Ҳамма чорва ходимлари ёнғинларнинг сабабларини билишлари керак. Ёнғин ҳавфсизлиги қоидаларини яхши билишлари ҳамда ёнғин ўчириш воситалари билан фойдалана билишлари керак.

Ҳар бир фермада кўзга кўринган жойда ёнғин ҳавфсизлиги қоидалари осиб куйиш керак, ҳамда ёнғин ҳавфсизлигига жавобгар шахснинг Ф.И.Ш. маҳсус жадвалда кўрсатилади. Ҳар бир фермада ёнғинга қарши пост (ташкил қилиниб), унда белкурак (лопатка), челяклар, болталар, илгаклар камида иккита ишга тайёр бўлган ўт ўчиргич насос, атрофгашовқин берадиган кўнғироқ (колакол) ёки релс бўлиши керак.

Бир неча ферма бўлган тақдирда уларнинг ҳар бирининг олдига алоҳида шит ўрнатиб унга челяклар, ўт ўчиргич, белкурак (лопатка) ўрнатиб, ёнига кум солинган яшик ва сув солинган 250 литр хажмли бочка қўйилади. Хонанинг ичига ҳар 30 м шунга ўхшаган сув солинади бочкалар ва челяклар қўйилади. Агарда фермада сув беришни механизатсиялашган бўлса, у ҳолда

сув берадиган ёнғин крани ва гидранлар ўрнатилади. Улар бўлмагандан атрофи ўраб кўйилидиган сув ховузлари кўзда тутилади. Ҳайвонларнинг ем хашаклари қўйиладиган жойларда сув солинган бочкалар бўлиши керак.

Сунъий балиқчилик хўжаликлирида сув асосан уругларини, (икраларини) инкубацияси, личинкасини саклаб етилтириш ва балиқчаларни ўстириш, урчишишни ўтказиш, майда ва йирик балиқларни ўстириш учун зарурдир. Балиқчилик хўжалиги СХМ катнашувчиси сифатида сувдан фойдаланувчиларнинг 1-гурухига киради. Ҳалк хўжалигини бу тармоғини сувдан фойдаланишдаги мавқеи балиқни одам учун жуда зарур бўлган оқсил моддали бебаҳо озуқа маҳсулоти эканлиги билан тушунтирилади.

Чорвачиликда сувдан фойдаланишни такомиллаштириш ва сувдан оқилона фойдаланиш

Чорвачилиқда сувдан оқилона фойдаланиш, сугоришининг янги технологияларини кўллаш бир томондан тупроқ унумдорлигини сақлаш, сув эрозиясини, ер ости сувларини кўтарилиб кетишиниолдини олиш, солинган минерал ўғитларнинг ювилиб кетишининг олдини олади. Иккинчи томондан сугориш учун қилинадиган сарф-харажатларни камайтириш, сарфланаётган ҳар бир бирлик сув ҳисобига олинадиган якуний маҳсулот ҳажмини кўпайтириш имконини беради. Фермер хўжаликлари учун сувдан фойдаланиш лимитлари ваколатли органлар, яъни туман сув хўжалиги бўлими, Сувдан фойдаланувчилар уюшмалари ёки бошқа ташкилотлар томонидан белгиланади.

Бугунги кунда Ўзбекистонда чорвачиликни ривожлантиришга монелик килаётган муҳим муаммолар:

- чорвачиликозуқабазасинингчекланганлиги
- аксариятчорвачиликхўжаликларинингмайдалигивауларнит ижоратлаштиришдаражасинингпастилиги
- замонавийтехнологиялар, илм-фанютукларинижорийэтиш, техникаданфойдаланишдаражасивайнсон капитали сифатинингпастилигихисобланади.

Чорвачиликнинг ушбу муаммоларини ҳал этиш ва такомиллашувида юртимизда бир қанча ишлар амалга оширилмоқда.

Озуқа базасининг чекланганлиги билан боғлик муаммони озуқа экинларини етиштиришни кенгайтирмасдан, бугунги кунда юзага келган ерни таксимлаш ва ундан фойдаланиш амалиётини узгартирмасдан ҳал этиб бўлмайди. Бундан ташқари, ҳукумат озуқа бозорининг институционал доирасини, аввало, омухта ем ишлаб чиқаришни либераллаштириш ва кайтадан тартибга солиш, кишлок хўжаликмаҳсулотларининг эркин бозорини шакллантириш хисобидан ривожлантириш ҳамда такомиллаштириш масалаларига алоҳида эътибор каратиши лозим. Шу билан бирга, хосилдорлиги юкори озуқа экинларини яратиш борасидаги илмий изланишларни рагбатлантириш зарур. Нихоят, чорвачилик учун озуқа ишлаб чиқариш билан шугулланадиган ихтисослашган фермаларни ташкил этиш тугрисидаги масалани куриб чиқиш лозим. Холбуки, чорвадорларнинг уzlари барча турдаги озуқани ишлаб чикара олмайди ва ишлаб чикармаслиги керак. Бу иш билан ихтисослашган хўжаликларнинг

шугуллангани мақсадга мувофикдир.

Чорвачиликнинг асосий хусусияти шундаки, чорва маҳсулотларининг катта кисми унчалик катта булмаган оиласвий (дехкон) хўжаликларида ишлаб чиқарилади. Чорвачилик хўжалигини тижоратлаштириш кўлами ва даражаси соҳани ривожлантириш учун муҳим аҳамият касб этади.

Хулоса қилиб айтганда чорвачилик жамият ҳаёти учун муҳим аҳамият касб этар экан, ушбу соҳада сувдан фойдаланиш мақсадларини такомиллаштириш ва энг самарали усуллардан фойдаланиш зарур экан. Жумладан чорвачилиқдан чиқаётган оқова сувларни тозалаб экинларга бериш технологияларини ишлаб чиқиш, гўнгни қуруқ тозалаш ёки механик тозалашдан фойдаланиш ёки гўнгни қуритиб кейин йифиб олиш ишларини амалга ошириш мақсадга мувофиқ бўлади. Нидерландиядаги Твенте Универститети олимлари бугунги кунда ер юзида 3% чучук сув мавжудлигини аниқлашди ва ушбу кўрсаткични ҳайвонлар ва ўсимликлар учун ҳамда энг асосийси инсонлар учун тақсимлаб чиқишиди. Тадқиқот натижалари эса ҳайвонлар ўсимликларга нисбатан кўп сув истеъмол қилиши ва маҳсулот тайёрлашда ҳам сув кўпров кетишини аниқлашди.

Демак, сув захиралари чекланганлигини ҳисобга олиб ундан унумли фойдаланиш ҳар биримизнинг бурчимиз.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Махмудова И.М., Ахмедова Т.А.-«Табиий ва оқава сувлар сифатини баҳолаш ва тозалаш асослари» (укув кулланма) 2007

2. Мирзаев С.Ш., Валиев Х.И. -«Сув ресурсларидан мукаммал фойдаланиш фани»дан маъruzалар туплами 2001
3. Махмудова И.М., Салоҳиддинов А.Т.-«Қишлоқ ва яйловлар сув таъминоти»(дарслик) 2012
4. Ю.Б.Юсупов, Ц.Лерман, А.С.Чертовицкий, О.М.Ақбаров «Ўзбекистонда чорвачилик: бугунги ҳолат, муаммолар ва тараққиёт истиқболлари» Т.:2010
5. ОНТП-1-77, СНиП 2.04.02-84, УзПИТИ
6. Олимжонов О., Фармонов Т., Сирожиддинов С. Қосимов М., Рафиқов М. -«Фермерлик фаолиятининг ҳуқуқий ва молиявий асослари»
7. www.vegan.ru, www.google.uz